

ZOFIA CHANKOWSKA

Warszawa

Muzyka religijna w Rydze w czasach jej przynależności do Rzeczypospolitej

Znaczenie rękopisu tabulatury organowej S-Uu Vok. mus. i hs. 88

The Religious Music in the Catholic Circle in Riga at the Time of its Belonging to the Polish-Lithuanian Commonwealth

Abstrakt

W artykule został podjęty temat muzyki religijnej w kręgu katolickim w Rydze w latach 1582–1621. Był to czas działań rekatolizacyjnych podjętych przez przybyłych tam jezuitów, który charakteryzował się licznymi konfliktami na tle religijnym i świeckim między rdzennymi mieszkańcami tego miasta – luteranami a katolikami. Celem artykułu jest omówienie wzmianek w dokumentach świadczących o życiu muzycznym katolików w Rydze, a także przedstawienie jedyne zachowanego źródła muzycznego – tabulatury organowej skompiłowanej w środowisku jezuickim, obecnie przechowywanej w *Uppsala universitetsbibliotek* pod syg. Vok. mus. i hs. 88.

Słowa kluczowe: tabulatura, jezuita, Ryga, muzyka religijna.

Abstract

The article deals with the subject of religious music in the Catholic circle in Riga in the years 1582–1621. This was the time of the re-catholicisation efforts undertaken by the Jesuits who arrived there. The time was characterised by numerous religious and secular conflicts between the native inhabitants of the city – Lutherans and Catholics. The purpose of this article is to

discuss the references in documents attesting to the musical life of Catholics in Riga, as well as to present the only surviving musical source – an organ tablature compiled in the Jesuit community, now stored in the *Uppsala universitetsbibliotek* under the shelfmark *Vok. mus. i hs. 88*.

Keywords: Tablature, Jesuits, Riga, Religious Music.

Lata 1582–1621 to jedyny okres w historii Rygi, kiedy należała do Rzeczypospolitej. W owym czasie kwitło w tym mieście życie religijne, a co za tym idzie, równocześnie i muzyczne. Działo się tak za sprawą sprowadzonych tam przez Stefana Batorego jezuitów. Ich rolą z założenia była rekatolizacja ryskiej społeczności protestanckiej, a działania te były mocno wspierane przez króla polskiego oraz władze zakonne. Rekatolizacja była realizowana na różnych polach: poprzez szkolnictwo (prowadzenie czteroklasowego gimnazjum, a także bursy muzycznej dla ubogich chłopców), organizację publicznych dysput religijnych, polemiki na pióro, tzw. *lectio sacra* – wykłady Pisma Świętego, polegające na jego tłumaczeniu i wykazywaniu błędnego rozumienia go przez luteranów, kazania, oraz – pośrednio – przez zagospodarowanie kościołów św. Jakuba oraz św. Marii Magdaleny wraz z pocysterskim klasztorem, co się wiązało z możliwością sprawowania liturgii i nabożeństw.

Działania rekatolizacyjne, obecność jezuitów na nowym dla nich terenie, wspierana przez króla poprzez przekazanie im wspomnianych kościołów, włości i praw, rzutowało na relacje między katolikami a mieszkającymi w Rydze protestantami. W mieście trudno było o spokój; konflikty dotyczyły zarówno sfery religijnej, jak i świeckiej (np. utrudnianie praktyk religijnych, uniemożliwianie chowania zmarłych, wyrzucanie konwertytów z miasta, procesy o ziemię, celowe spalanie przedmieść i części patrymonium, reforma kalendarza, opracowana przez papieża i jego kręgi, która weszła w życie w 1584 r., spowodowała rozruchy skierowane przeciw katolikom).

Powyższy zarys obrazuje, w jakich warunkach i w jakiej atmosferze toczyło się interesujące nas życie religijne i muzyczne przybyłych do Rygi jezuitów. Ich działania były nastawione na nawrócenie jak największej liczby dusz również środkami muzycznymi (obok wyżej wymienionych) i ten cel przyświecał organizacji życia muzycznego oraz w pewnej mierze kompilacji repertuaru, których charakterystykę próbujemy opisać na podstawie zachowanych do dzisiaj kilku źródeł.

Jak można ostrożnie wnioskować z zachowanych ryskich dokumentów, dotyczących życia gospodarczego, kulturalnego, religijnego i muzycznego, Ryga była

miastem zaopatrzonym m.in. w instrumenty i muzykalia, a życie muzyczne mogło kwitnąć dzięki obecności muzyków. Ryskie dokumenty, o których tu mowa, noszą następujące tytuły: *Litterae Annuae (LA)*, *Historia Domus (HD)*, *Annales Collegii Rigense (ACR)*¹, *Liber Rationum (LR)*² oraz *Inventarium över Jesuïtkollegiets i Riga bibliotek, uppgjort av hovpredikanten, sedermers biskopen i Linköping Johannes Bothvidi 1622*³. Na podstawie tego ostatniego wnioskuje się, że księgozbiorowi wywożonemu do Szwecji towarzyszyły również rękopisy muzyczne⁴. Ostatnim, lecz z punktu widzenia kultury muzycznej najważniejszym dla nas źródłem jest przechowywana obecnie w *Uppsala universitetsbibliotek* (bibliotece uniwersyteckiej w Uppsali) *4ta tabulatura Collegii Rigensis* (sygn. Vok. mus. i hs. 88)⁵. Znaczenie tego rękopisu wynika z jego unikatowości – jest to jedyne źródło z Rygi wypełnione zapisem muzycznym, noszące liczne ślady użytkowania, które przetrwało do naszych czasów.

Środowisko muzyczne jezuitów w Rydze

Zasadniczo reguły funkcjonowania Towarzystwa Jezusowego wykluczały kultywowanie muzyki w domu zakonnym. Zakaz jednak nie dotyczył innych miejsc, np. kościoła⁶. Zgodnie z klauzulą Konstytucji Towarzystwa na terenach misyjnych (a do takich należała Ryga) można było wprowadzać bogatszą praktykę muzyczną niż w ośrodkach niemisyjnych⁷. Dokumenty jezuickie poświadczają, że w stworzonym przez nich środowisku muzyka miała warunki, aby być kultywowana. Nie byłoby to jednak możliwe, gdyby nie prowadzili oni takiej instytucji, jak bursa muzyczna. Dla muzyki instrumentalnej i wokalnie-instrumentalnej bowiem takie

¹ Gunnar Larsson. 1961. *Studier i Rigas musikhistoria under polska tiden (1582–1621)*, 28 (praca licencjacka, *Uppsala Universitet*).

² *Libri duo rationum Collegii Rigensis, in quorum primo Accepta, in secundo vero Expensa continentur*, fol. 1–706. Oryginał znajduje się w Szwedzkim Archiwum Państwowym (Stockholm, Riskarkivet), *Livonica* 1: 45.

³ Przechowywane w *Uppsala universitetsbibliotek* pod sygn. U 271.

⁴ Åke Davidsson. 1969. *Kring Uppsalaakademiens förvärv av musikalier på 1600-talet*. W *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*. Red. Öyvind Anker, Palle Birkelund, Olof Mustelin, Tönes Kleberg, 66–67. Uppsala – Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.

⁵ Zob. *Quarta Tabulatura Collegii Rigensis Societatis Jesu*. 2021. Wyd. Zofia Chankowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.

⁶ Tomasz Jeż. 2013. *Kultura muzyczna jezuitów na Śląsku i ziemi kłodzkiej (1581–1776)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 105.

⁷ Jeż. 2013. *Kultura muzyczna jezuitów na Śląsku i ziemi kłodzkiej (1581–1776)*, 125.

instytucje miały kluczowe znaczenie, gdyż tylko tam można było konserwować i gromadzić instrumenty oraz utwory muzyczne⁸.

W *LR* i *HD* spotykamy imiona działających w Rydze organistów: Simon (poświadczony w 1584 r.⁹, wymieniony jako świadek zamieszek w kościele), Hermann (1595, 2 X 1597, I 1598)¹⁰, Hermann Sigman (9 V 1597¹¹, być może tożsamy z poprzednio wzmiankowanym), Barold (dwukrotnie notowany w 1598 r., a następnie 13 VI 1598, IX 1598, X 1598, XI 1598, XII 1598, organista, a także *ludimoderator*)¹², Mauritius (I 1604, II 1611, III 1617, VII 1617, XII 1617)¹³, Martin (1604, I 1607, VI 1608, VII 1609)¹⁴, Horatius (VII 1612¹⁵) oraz David (VIII 1616, X 1616, III 1618)¹⁶. W spisie organistów i kantorów w kościele św. Jakuba sporządzonym przez Gunnara Larssona pojawia się nazwisko jeszcze jednego organisty. Jest nim Joachim Peterssen z Itzehoe, który według tego autora pełnił tę funkcję w latach 1601–1616¹⁷. Informacja ta jednak wydaje się błędna zważywszy na fakt, że wcześniej w jednym z rozdziałów Larsson podaje, że w 1601 r. Joachim Peterssen z Itzehoe został zatrudniony jako organista przy nowo wybudowanych organach w katedrze¹⁸. W innej pracy muzyk ten także wymieniany jest wśród organistów zatrudnionych w katedrze ryskiej, należącej do protestantów¹⁹. W tym samym miejscu wspomniany jest również Daud Dingius, który może być tożsamy z Davidem wymienionym w *Litterae Annuae*. Co więcej, w 1604 r. pojawia się Valentinus Bartoszewsky (ok. 1573–1645), autor wydanych w Wilnie pieśni religijnych: *Parthenomelica albo pienia nabożne o Pannie Naświętszej, które poważny senat miasta wileńskiego [...] na roraciek przystojnie co rok odprawuje* (1613 r.), *Pienia wesołe dziatek na przyjazd do Wilna Króla JMści, Senatu y Rycerstwa tudzież mowa po rekuperowaniu Smoleńska...* (1611 r.), *Pobudka na obchodzenie na-*

⁸ Ludwik Grzebień, Jerzy Kochanowicz. 2002. „Jezuickie bursy muzyczne w dawnej Polsce. Zarys problematyki badawczej”. *Muzyka* 1: 76.

⁹ *HD*, s. 46.

¹⁰ Odpowiednio: *LR*, s. 383; *LR*, s. 410; *LR*, s. 416.

¹¹ *LR*, s. 400.

¹² Odpowiednio: *LR*, s. 397; *LR*, s. 402; *LR*, s. 430; *LR*, s. 436; *LR*, s. 438; *LR*, s. 450; *LR*, s. 452.

¹³ Odpowiednio: *LR*, s. 581; *LR*, s. 762; *LR*, s. 922; *LR*, s. 934.

¹⁴ Odpowiednio: *LR*; *LR*, s. 658; *LR*, s. 693; *LR*, s. 723.

¹⁵ *LR*, s. 797.

¹⁶ Odpowiednio: *LR*, s. 898; *LR*, s. 902; *LR*.

¹⁷ Larsson. 1961. *Studier i Rigas musikhistoria under polska tiden (1582–1621)*, załącznik 1.

¹⁸ Larsson. 1961. *Studier i Rigas musikhistoria under polska tiden (1582–1621)*, 24.

¹⁹ Fabian Dahlström. 2012. *Stadtmusikanten, Organisten und Kantoren im Ostseeraum bis ca. 1850*. Cz. II, 346 (21.12.2017). <https://www.doria.fi/handle/10024/78703>.

bożne świętości roczney tryumphu y pompy Ciała Bożego dana... (1614 r.), Dowody processyi nabożney w dzień przenajświętszego Ciała Bożego... Chrystophowi Słwzce woiewodzie Wędenskiemv etc. na ten czas marszałkowi trybunalskiemu Wilenskiemu ofiarowane (1615 r.). Obecność pieśni Bartoszewskiego w Rydze jest bardzo prawdopodobna także ze względu na liczne kontakty utrzymywane z kolegium w Wilnie, o czym świadczą wymieniane w źródłach opłaty dla posłańców wysyłanych tam z listami²⁰.

Kantorzy wymienieni w księgach jezuickich to: Johann (1593²¹), *Cantor Polonus* (I 1595²²), Conrad (III 1595²³), Jacob (VI 1604, VI 1605, VI 1606, VI 1606, X 1606, III 1607, 1607, 1607, VIII 1607, X 1607, VIII 1609²⁴, wg Larssona może być tożsamy z nauczycielem Jakobem Mlockim, który zmarł w 1611 r.²⁵), Herder (X 1604²⁶), Kruger (X 1604²⁷), Anthon (VII 1592²⁸) oraz Martin (1604²⁹).

W wyżej wymienionych dokumentach pojawiają się również takie osoby jak dzwonnik miejski (VI 1602, I 1604, I 1606)³⁰, dyszkanciści (VI 1604, VI 1607, VIII 1607, IX 1607, X 1607, XII 1607, I 1608, II 1608, III 1608, IV 1608, V 1608, VI 1608)³¹, bursiści (XII 1604, IV 1605, IX 1609, XI 1609, I 1610, IX 1610, III 1611, IX 1611, X 1611, XII 1611, VIII 1612, XI 1613, XII 1613)³², muzycy rycy (I 1606³³), muzycy grający na uroczystości Bożego Ciała (VI 1609³⁴), na-

²⁰ Vasilij Vasil'evič Dorošenko. 1973. *Muza i rynek: hozâjstvo Rižskoj iezuickoj kollegii na ru-beże 16 i 17 vv.* Rīga: Zinatne, 142.

²¹ LR, s. 334.

²² LR, s. 334.

²³ LR, s. 339.

²⁴ Odpowiednio: LR; LR, s. 618; LR, s. 643; LR, s. 647; LR, s. 651; LR, s. 662; LR, s. 665; LR, s. 667; LR, s. 673; LR; LR, s. 723.

²⁵ Larsson. 1961. *Studier i Rigas musikhistoria under polska tiden (1582–1621)*, 30.

²⁶ LR, s. 602.

²⁷ LR, s. 602.

²⁸ HD, s. 296.

²⁹ LR.

³⁰ Odpowiednio: LR, s. 544; LR, s. 581; LR, s. 633.

³¹ Odpowiednio: LR; LR, s. 671; LR, s. 673; LR, s. 675; LR, s. 677; LR, s. 681; LR, s. 683; LR, s. 685; LR, s. 687; LR, s. 689; LR, s. 691; LR, s. 693.

³² Odpowiednio: LR, s. 606; LR, s. 614; LR, s. 725; LR, s. 729; LR, s. 735; LR, s. 752; LR, s. 764; LR, s. 776; LR, s. 778; LR, s. 782; LR, s. 799; LR, s. 831; LR, s. 833.

³³ LR, s. 633.

³⁴ LR, s. 719.

uczyciele: niewymieniony z imienia *ludirector* (XII 1616³⁵), Barold (jw.), *ludirector* Stepan (V 1617³⁶) i organmistrz (XI 1618³⁷, *instaurator organorum*³⁸).

Organiści, kantorzy i dyszkanciści byli opłacani z kasy kościoła. Oprócz zwykłego wynagrodzenia fundowano organistom obuwie, czapki, świeczniki, odzież, płótno, mąkę oraz płacono za ich leczenie. W *LR* wymieniona jest poza tym osobna kwota zapisana *pueri organistae* na półbuty oraz chleb (V 1617, 1618)³⁹. Kantorzy dostawali obuwie, skarpety, płótno, tkaninę, odzież, jedwab, czapki, trzewiki z wełny oraz drewno do pieca. Dyszkantystom fundowano pranie odzieży i bieliznę. Bursistom przysługiwał pochówek, dostawali także obuwie, pończochy, czapki, opłacano im też praczkę.

Oprócz artykułów życia codziennego pieniądze były wydawane na podróże organistów, kantorów i dyszkancistów do miejsc nie określonych w dokumencie lub do Prus – być może do Braniewa, gdyż tam także mieściło się kolegium jezuickie. Można się domyślać, że powodem organizowania tych wyjazdów była potrzeba zaopatrzenia w repertuar muzyczny, potrzebny do wzbogacenia życia muzycznego w kościele i w bursie. Potwierdzeniem ożywionych kontaktów z Braniewem są nazwiska osób w katalogu uczniów gimnazjum jezuickiego w Braniewie, które później także przebywały w Rydze. Przykładem mogą być proboszczowie kościoła św. Jakuba w Rydze: Georgius Marquart (*Wormditensis*)⁴⁰ oraz Martinus Kriger (*Krüger, Prutenus*)⁴¹.

W *Litterae Annuae, Liber Rationum* oraz *Annales Collegii Rigense* znajdują się wykazy wydatków związanych z posiadanymi instrumentami: rogami i fletami (1597⁴²), tubami i kotłami (1602, 1605)⁴³, nowym pozytywem (V 1602⁴⁴), klawikordem (VI 1612⁴⁵), *pro instrumenta organarum* (III 1616⁴⁶), pozytywem (zakup

³⁵ *LR*, s. 906.

³⁶ *LR*, s. 918.

³⁷ *LR*.

³⁸ *LR*.

³⁹ Odpowiednio: *LR*, s. 918; *LR*, s. 946.

⁴⁰ Marek Inglot, Ludwik Grzebień. 1998. *Uczniowie – sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623* (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich. T. 1). Kraków: WAM, 195.

⁴¹ Inglot, Grzebień. 1998. *Uczniowie – sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623*, 168.

⁴² *LA*, s. 103–104.

⁴³ *LA*.

⁴⁴ *LR*, s. 542.

⁴⁵ *LR*.

⁴⁶ *LR*, s. 887.

przez nauczyciela, III 1600⁴⁷, III 1616⁴⁸), zaopatrzeniem w skóry do miechów do pozytywu i regału (III 1600⁴⁹), reparacją instrumentów: pozytywu (XII 1617⁵⁰), klawikordu (X 1610, II 1621)⁵¹, regału kościoła św. Jakuba (III 1600⁵²), organów (V 1608⁵³). Instrumenty przenośne mogły służyć podczas procesji Bożego Ciała, towarzysząc pieśniom religijnym. Do tych celów nadawałyby się zwłaszcza rogi, flety, tuby i kotły. Niewykluczone też, że służyły wykonawstwu utworów instrumentalnych podczas tego święta; szczególnie wydają się prawdopodobne intawolacje utworów religijnych.

Kupowano również książki (*Organario per libro* – X 1606 r., sprowadzane z Kolonii – XII 1612, XII 1615 i Warszawy – V 1617)⁵⁴. Część z nich była potem sprzedawana np. dorpackim jezuitom⁵⁵. Obieg ksiąg świadczy o kontaktach międzymiastowych. W tym czasie Ryga utrzymywała liczne kontakty z Prusami i z Wilnem, o czym świadczy częstotliwość występowania opłat dla posłańców z listami⁵⁶.

Tabulatura S-Uu Vok.mus. i hs. 88. Cechy kodykologiczno-paleograficzne

Najważniejszym świadectwem kultywowania muzyki przez jezuitów w Rydze jest rękopiśmienna tabulatura organowa przechowywana obecnie w bibliotece uniwersyteckiej w Uppsali pod sygnaturą Vok.mus. i hs. 88 (dalej: tabulatura Vmhs 88). Inskrypcja *4ta tabulatura | Collegij Rigensis | Anno 1620* widoczna na wyklejce przedniej okładki informuje o proveniencji źródła oraz o orientacyjnym czasie jego powstania. Bardziej wnikliwa analiza rękopisu pozwala jednak ustalić, że prawdopodobnie powstawał on w latach 1608–1620. Tabulatura Vmhs 88 jest jedynym zachowanym źródłem muzycznym powstałym w Rydze w czasach przynależności Rygi do Rzeczypospolitej. Jak można wnioskować z inskrypcji

⁴⁷ LR, s. 488.

⁴⁸ ACR.

⁴⁹ LR, s. 488.

⁵⁰ LR, s. 934.

⁵¹ Odpowiednio: LR, s. 754; LR.

⁵² LR, s. 488.

⁵³ LR, s. 691.

⁵⁴ Odpowiednio: LR, s. 651; LR, s. 807; LR, s. 881; LR, s. 918.

⁵⁵ Dorošenko. 1973. *Muza i rynek: hozâjstvo Rižskoj iezuitskoj kollegii na rubeże 16 i 17 vv.*, 116.

⁵⁶ Dorošenko. 1973. *Muza i rynek: hozâjstvo Rižskoj iezuitskoj kollegii na rubeże 16 i 17 vv.*, 142.

proweniencyjnej, tabulatur organowych musiało istnieć co najmniej cztery (być może powstała jeszcze kolejna planowana, nazwana przez jednego ze skryptorów „grubą” (fol. 46v)⁵⁷.

Omawiany rękopis prezentuje niemal w całości nowoniemiecki typ zapisu. Wyjątkiem są dwa utwory, które zostały równolegle zapisane notacją menzurálną. Być może takie zestawienie zapisów miało cel edukacyjny – nauczenie przyszłych organistów czytania notacji tabulaturowej.

Repertuar tabulatury Vmhs 88

Repertuar omawianej tabulatury obejmuje utwory niemal wyłącznie religijne, co koresponduje z charakterem działalności jezuitów, a jednocześnie wpisuje się w repertuar wyłaniający się z zachowanych do dzisiaj źródeł tabulatur organowych⁵⁸. Rękopis zawiera 61 utworów, z czego 56 ma jednoznacznie religijny charakter. Można jednak przypuszczać, że pozostałe pięć utworów również wykonywano z tekstem religijnym podczas nabożeństwa lub liturgii. Wachlarz obecnych tu gatunków przedstawia się następująco: większość utworów stanowią motety, ponadto tabulatura zawiera dwie msze (cały cykl *ordinarium missae* oraz para *Kyrie* i *Gloria*), siedem magnifikatów, dwa hymny, w tym jeden jest opracowaniem dziewięciu zwrotek hymnu *Jubilus de nomine* (w tym jedna opracowana dwa razy), dwie sekwencje, jeden introit oraz sześć antyfon. Całość zamyka spis ośmiu tonów kościelnych.

Utwory te mogły być wykorzystywane podczas okresu zwykłego (msze, magnifikaty), jednak spora grupa utworów związana jest z różnymi świętami w ciągu roku. Tabulatura prezentuje bowiem sekwencje przeznaczone na święto Ciała i Krwi Pańskiej, Zesłania Ducha Świętego, antyfony na wigilię zwiastowania NMP (24 III), święto Oczyszczenia NMP (2 II) i Niepokalanego Poczęcia NMP (8 XII), okres Bożego Narodzenia, ku czci NMP oraz z okazji święta Trójcy Świętej.

Szczególnie zwraca naszą uwagę, ze względu na kompozytora i jego polskie pochodzenie, hymn opracowany przez Jana Branta. Ta jedna z dwóch unikatowo zachowanych kompozycji w tabulaturze Vmhs 88 miała zastosowanie właśnie podczas Bożego Ciała, które było szczególnie kulturowane przez jezuitów po-

⁵⁷ Na fol. 46v po *Magnificat Tertii toni* Orlanda di Lasso widnieje napis: *Quarti Toni et Quinti invenies in | crafsa Tabu= | latura Collegij. | Rigensis.*

⁵⁸ Około 80% utworów występujących w tabulaturach z lat 1550–1650 to muzyka religijna. Zob. Cleveland Johnson. 1989. *Vocal Compositions in German Organ Tabulatures 1550–1650. A Catalogue and Commentary.* New York – London: Garland Publ. Inc., 65.

przez organizowanie uroczystych procesji podczas tego święta. Poza tym jedna z części hymnu, *Jesu dulcis memoria*, miała być śpiewana przez młodzież szkolną w każdy wtorek podczas mszy po podniesieniu w okresie od Zielonych Świąt do Adwentu⁵⁹. Opracowane przez Branta zwrotki zostały ułożone w cykl opatrzony podtytułami *2da pars*, *Tertia pars* itd. Kolejność tych części nie odpowiada jednak tej oryginalnej. W tabulaturze zostały one wpisane w innym porządku: 1, 17, 27, 47, 10, 23, 2, 31, 42⁶⁰.

Utwory na święto Bożego Ciała oraz na święta maryjne (choć może w mniejszym stopniu) można wiązać pośrednio z funkcją rekatolizacyjną, jaką jezuita mieli do spełnienia w Rydze. Wykonywanie takiego repertuaru mogło być pewnego rodzaju manifestacją wyznawanych przez jezuitów prawd – w przypadku Bożego Ciała jej przejawem były procesje odbywające się na ulicach miasta. Manifestacja ta mogła być skierowana przeciw doktrynie wyznania protestanckiego, które nie uznawało kultu Eucharystii (a więc także i święta Ciała i Krwi Pańskiej) ani kultu świętych. Inną sprawą jest, czy rzeczywiście działalność jezuitów na tym polu przynosiła oczekiwane rezultaty, czy tylko zaogniała burzliwe relacje między nimi a protestantami.

Pomijając fakt powiązania tabulatury z określonymi świętami, należy zwrócić uwagę, że wykonywany przez nich repertuar, jak zakładamy, należał jednocześnie do popularnego wówczas zestawu utworów spotykanych w źródłach pochodzących z krajów należących do regionu bałtyckiego. Śledząc wykaz konkordancji, można zauważyć, że większość utworów z tabulatury Vmhs 88 ma konkordancje w innych źródłach rękopiśmiennych z tego czasu⁶¹. Do najpopularniejszych utworów zawartych w tym manuskrypcie należą: *Angelus ad pastores ait* Lassa (trzydzieści dwie konkordancje, w tym w sześć tabulaturach), *Verbum caro factum est* Hasslera (trzydzieści konkordancji, w tym dziesięć w tabulaturach), *Veni in hortum meum* Lassa (dwadzieścia sześć konkordancji, w tym jedenaście w tabulaturach) oraz *Gaudete filiae Jerusalem* Meilanda (dwadzieścia dwie konkordancje, w tym trzy w tabulaturach).

Z analizy konkordancji również wyłania się obraz pokrewieństwa z innymi tabulatarami tego okresu, który świadczy o podobieństwach między życiem mu-

⁵⁹ Zygmunt Szweykowski. 1974. *Jan Brant. Utwory zebrane na zespoły wokalne* (Źródła do Historii Muzyki Polskiej. Zeszyt 24). Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, IV–V.

⁶⁰ Zygmunt Szweykowski. 1973. „Jan Brant (1554–1602) i jego twórczość muzyczna”. *Muzyka* 2: 55.

⁶¹ Mam tu na myśli okres do 1650 r. – takie ramy czasowe zostały przyjęte w katalogu zamieszczonym w pracy *Quarta tabulatura Collegii Rigensis Societatis Jesu*. 2021. Wyd. Zofia Chankowska, 28–48.

zycznym różnych ośrodków. Tak więc najbliższe pokrewieństwo z tabulaturną 88 wykazuje tabulatura D-Mbs Mus. Ms. 1640 (1596–1598), która zawiera dwanaście tych samych utworów. Dużo konkordancji zawierają także takie tabulatury, jak: S-Uu Vok. mus. i hs. 89 (1580–1600, siedem utworów), D-Rtt F. K. Musik No. 22 (ok. 1590, sześć utworów), LT-Vn F. 15-284 (braniewsko-oliwska tabulatura organowa, ok. 1619, sześć utworów), PL-PE Ms. 305, 306, 308 (tabulatura organowa pelplińska, t. 2, 3 i 6, 1620–1630, osiem utworów), D-WINTj 78 (1591, sześć utworów), D-Bds Ms. Mus. Bohn 20 (*olim*: Breslau, *Stadtbibliothek*, pięć utworów), D-BS Ms. G II 7:60 (ok. 1586–1588, pięć utworów), D-HRD Fū 3590a (1620, pięć utworów), D-Rtt F. K. Musik No. 24 (ok. 1590, pięć utworów). Zaskakująco najwięcej konkordancji wykazuje rękopis przechowywany w Monachium. Są to utwory Orlanda di Lasso (jeśli nie podano inaczej): *Veni in hortum meum*, *O decus celsi genus*, *Cantate Domino canticum novum*, *Dixit Dominus domino meo*, *Domine Jesu Christe* (Christophorus Clavius), *Angelus ad pastores ait*, *Quem vidistis pastores*, *Sidus ex claro veniens olympo*, *Nuncium vobis fero de supernis*, *Verbum caro factum est* (Hansa Leo Hasslera), *Vadam et circumibo civitatem* (Tomása Luisa de Victorii) oraz *Quem vidistis pastores* (Victorii). Rękopis ten pochodzi z klasztoru Kanoników Augustianów (*Augustiner-Chorherrenstift*) w Au am Inn w Bawarii. Podobieństwa repertuarowego występującego między dwoma rękopisami nie możemy tłumaczyć kontaktami między Rygą a Bawią, gdyż dokumenty takowych nie poświadczają. Zbieżności te jednak wskazują, że w dużej mierze nie było zróżnicowania repertuarowego ze względu na zakon.

Utwory zawarte w tabulaturze mogły być pozyskiwane z wokalnych źródeł drukowanych – partesów, z innych tabulatur lub innych źródeł rękopiśmiennych. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, które utwory były przepisane z innych tabulatur, a które z druków wokalnych. Wyjątek stanowi kilka utworów, których sposób zapisu jest dowodem na to, że zostały zaczerpnięte z innego (lub innych) źródeł tabulaturowych, do których jednak nie możemy dzisiaj dotrzeć (jeśli w ogóle jeszcze istnieją). Mowa o czterech utworach Lassa: *Deus in adiutorium meum intende*, *Nuncium vobis fero*, *Confitemini Domino*, *Domine quid multiplicati sunt* oraz o *Quem vidistis pastores* Victorii oraz anonimowych *Ecce panis angelorum* oraz *De sancto Martino*. Ponieważ zapis muzyczny czyta się przez rozkład, a karty *verso* i *recto* są zapisane innymi rękami bądź zapis widnieje tylko na *verso*, należy stwierdzić, że przepisanie ich z ksiąg głosowych byłoby niemożliwe. Nie jest wykluczone, że niektóre utwory mogły powstać w środowisku jezuickim, np. nieobecne w innych źródłach msze czy *Magnificat* Marquarta.

Atrybucje

Tabulatura 88 stanowi zbiór utworów różnych kompozytorów. Nie wszystkie kompozycje mają wpisaną przy tytule atrybucję, jednak kilka utworów udało się zidentyfikować⁶². Pięć z nich okazało się kontrafakturami czterech włoskich canzonett i jednego łańskiegiu motetu Lassa. Kompozytorzy obecni w źródle są następujący (w nawiasie podaję liczbę kompozycji): Agostino Agazzari (1), Giovanni Matteo Asola (1), Jan Brant (3), Christophorus Clavius (2), Giovanni Ferretti (2), Jacob Handl/Gallus (2), Hans Leo Hassler (1), Johann Hermann (1), Johann Knöfel (1), Orlando di Lasso (25), Jacob Marquart (1), Jacob Meiland (1), Asprilio Pacelli (2), Giovanni Pierluigi da Palestrina (1), Teodoro Riccio (2), Kaspar Speisser (1), Annibale Stabile (1), Oratio Vecchi (1) i Tomás Luis de Victoria (2). Typowym zjawiskiem tego czasu w źródłach z terenów Rzeczypospolitej jest obecność wielu nazwisk związanych z Włochami, gdzie ważną instytucją przyciągającą muzyków było *Collegium Germanicum* w Rzymie. Działali w nim Tomás Luis de Victoria, Annibale Stabile (którzy byli tam zatrudnieni jako nauczyciele)⁶³ oraz Asprilio Pacelli. Niektórzy z nich (Stabile oraz Pacelli) działali później w kapeli Zygmunta III Wazy, prawdopodobnie za poparciem jezuitów⁶⁴. Ważnymi ośrodkami działalności muzycznej były również: Bazylika św. Jana na Lateranie, w której działali Stabile, Lasso (1553–1554) oraz Palestrina (od 1555), kościół *Santa Maria in Monserrato*, w którym działali Victoria i Pacelli, Bazylika *S. Maria Maggiore*, gdzie byli zatrudnieni Stabile oraz Palestrina (1561–1565). Miejscami z nimi związanymi były także *Capella Giulia* (od 1551 oraz od 1571) i *Capella Sistina* (od 1555). Pacelli działał również w kościele *SS. Trinità dei Pellegrini*. Osobą przebywającą również w Rzymie z powodu studiów teologicznych oraz pełniącą obowiązki penitencjarza przy Bazylice św. Piotra, lecz niezatrudnioną w *Collegium Germanicum*, był Jan Brant⁶⁵. Przebywający w Rzymie Clavius, związany wcześniej z klasztorem *Santa Cruz* w Coimbrze, został powołany przez papieża Grzegorza XIII do reformy kalendarza. Innym obszarem Włoch, który łączy się pośrednio z tabulaturną Vmhs 88, jest Wenecja

⁶² Identyfikacji pierwowzorów kontrafaktur dokonał prof. dr hab. Marcin Szelest oraz (w jednym przypadku) mgr Artur Szczerbinin, za co składam podziękowanie.

⁶³ Grzebień, Kochanowicz. 2002. „Jezuickie bursy muzyczne w dawnej Polsce. Zarys problematyki badawczej”, 70–71.

⁶⁴ Jerzy Kochanowicz. 2004. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego. W *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*. Red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, 546. Kraków: WAM.

⁶⁵ Ludwik Grzebień, Jerzy Kochanowicz. 2002. *Słownik jezuitów muzyków i prefektów burs muzycznych* (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich. T. 9). Kraków: WAM, 27.

oraz pobliskie jej Treviso i Vincenza. Byli tu obecni Asola oraz Hassler, który przybył do Wenecji, aby uczyć się u Andrei Gabrieleogo.

Z drugiej strony znajdujemy w tabulaturze Vmhs 88 skromną liczebnie reprezentację kompozytorów z kręgu protestanckiego. Są to jedynie trzy nazwiska: Jacob Meiland, Johann Knöfel i Hans Leo Hassler. Wydaje się, że ich obecność wynikała raczej ze sposobu postrzegania repertuaru muzycznego przez ówczesnych wiernych i w konsekwencji przechodzenia repertuaru religijnego ponad granicami konfesyjnymi niż z intencji przyciągania protestanckich dusz do wyznania katolickiego. W omawianym czasie bowiem migracje repertuaru między konfesjami nie były zjawiskiem rzadkim.

Zakończenie

Na podstawie zachowanych źródeł muzycznych i niemuzycznych możemy stwierdzić, że muzyka religijna w Rydze w kręgu katolickim była częścią życia, jakie prowadzili jezuiti. Jej kultywacja była możliwa dzięki obecności m.in. organistów, kantorów, nauczycieli (jak możemy się domyślać ze spisu wydatków – zmieniających się często) czy dyszkantystów – zapewne jezuickich wychowanków. Wydaje się, że muzyka wokalna i organowa nie była jedyną kultywowaną w kręgu katolickim, co możemy wnioskować z odnotowanych instrumentów gromadzonych w bursie muzycznej. Pewne światło na kulturę muzyczną jezuitów rzuciłoby poznanie muzyki kultywowanej przez protestantów, jednak z racji braku źródeł muzycznych pozostaje ona nieznaną kwestią. Wiadomo, że Ryga uchodziła w omawianym czasie za miasto niezwykle rozwinięte kulturalnie, czego dowodem mogą być założone w 1588 r. drukarnia oraz biblioteka publiczna. Rygę odwiedzali również włoscy architekci, którzy w dziennikach podróży pozostawiali świadectwo kulturalnego rozkwitu miasta. W 1594 r. została zreformowana szkoła przykatedralna (protestancka), co miało przełożenie na kultywację muzyki w katedrze⁶⁶. Jeśli szeroko pojęta kultura miasta była na wysokim poziomie, można się spodziewać, że również i kultura muzyczna nie odbiegała poziomem od pozostałych jej form. Możemy się domyślać, że repertuar protestancki – ze względów doktrynalnych – nie zawierał utworów przeznaczonych na Boże Ciało lub święta związane z Matką Bożą, jednak to, czy rzeczywiście w całości był odmienny od repertuaru jezuitów, nie musi być jednoznaczne. Tabulatura Vmhs 88 zawiera w pewnej części utwory kompozytorów protestanckich, co tylko potwierdza, że funkcjonowanie

⁶⁶ Larsson. 1961. *Studier i Rigas musikhistoria under polska tiden (1582–1621)*, 3.

muzyki religijnej w tamtych czasach rządziło się własnymi prawami, w pewnym stopniu niezależnymi od sytuacji polityczno-religijnej.

Bibliografia

- Dahlström Fabian. 2012. *Stadtmusikanten, Organisten und Kantoren im Ostseeraum bis ca. 1850*. Cz. II (21.12.2017). <https://www.doria.fi/handle/10024/78703>.
- Davidsson Åke. 1969. Kring Uppsalaakademiens förvärv av musikalier på 1600-talet. W *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*. Red. Øyvind Anker, Palle Birkelund, Olof Mustelin, Tønnes Kleberg, 66–107. Uppsala – Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Dorošenko Vasilij Vasil’evič. 1973. *Muza i rynek: hoźajstvo Rižskoj iezuitskoj kolegii na rubeże 16 i 17 vv.* Riga: Zinatne.
- Grzebień Ludwik, Kochanowicz Jerzy. 2002. „Jezuickie bursy muzyczne w dawnej Polsce. Zarys problematyki badawczej”. *Muzyka 1*.
- Grzebień Ludwik, Kochanowicz Jerzy. 2002. *Słownik jezuitów muzyków i prefektów burs muzycznych* (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich. T. 9). Kraków: WAM.
- Inglot Marek, Grzebień Ludwik. 1998. *Uczniowie – sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623* (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów polskich. T. 1). Kraków: WAM.
- Jeż Tomasz. 2013. *Kultura muzyczna jezuitów na Śląsku i ziemi kłodzkiej (1581–1776)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Johnson Cleveland. 1989. *Vocal Compositions in German Organ Tablatures 1550–1650. A Catalogue and Commentary*. New York – London: Garland Publ. Inc.
- Kochanowicz Jerzy. 2004. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego. W *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*. Red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa. Kraków: WAM.
- Larsson Gunnar. 1961. *Studier i Rigas musikhistoria under polska tiden (1582–1621)*, (praca licencjacka, Uppsala Universitet).
- Szweykowski Zygmunt. 1973. „Jan Brant (1554–1602) i jego twórczość muzyczna”. *Muzyka 2*.
- Szweykowski Zygmunt. 1974. *Jan Brant. Utwory zebrane na zespoły wokalne (Źródła do Historii Muzyki Polskiej. Zeszyt 24)*. Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.
- Quarta Tabulatura Collegii Rigensis Societatis Jesu*. 2021. Wyd. Zofia Chankowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.

Dokumenty

- Annales Collegii Rigensis. W J. Kleijntjens. 1941. *Latvijas vēstures avoti jezuitu ordena archīvos*. Rīgā: Apgāds Latvju Grāmata.

Libri duo rationum Collegii Rigensis, in quorum primo Accepta, in secundo vero Expensa continentur. Stockholm, Riskarkivet, Livonica 1: 45.

Liber Rationum Inventarium öfver Jesuitkollegiets i Riga bibliotek, uppgjort av hovpredikanten, sedermera biskopen i Linköping Johannes Bothvidi 1622. Uppsala universitetsbibliotek, sygn. U 271.

ZOFIA CHANKOWSKA ukończyła muzykologię na Uniwersytecie Warszawskim. Obecnie studiuje organy na Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu. Jej zainteresowania koncentrują się wokół źródłoznawstwa muzycznego, ze szczególnym uwzględnieniem tabulatur organowych oraz muzyki organowej od XVI do XVIII w.

E-mail: zofia.chankowska@gmail.com